

تبیین انواع ادبی در ادبیات مکتبخانه‌ای ایران

(با تکیه بر روشی نظام‌مند)

www.ketab.ir

نویسنده:

دکتر صائمه خراسانی

سرشناسه: خراسانی، صائمه، ۱۳۶۰
عنوان و نام پدیدآور: تبیین انواع ادبی در ادبیات مکتبخانه‌ای ایران (با تکیه
بر روشی نظام‌مند) / نویسنده صائمه خراسانی.
مشخصات نشر: تهران: انتشارات امید مجد، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری: ۲۹۱ ص.: جدول، نمودار.
شابک: ۵-۳-۹۷۵۶۹-۹۷۸-۶۲۲-۹۷۸-۵۰۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا
یادداشت: کتابنامه: ص. [۲۸۷]-۲۹۱.
موضوع: ادبیات عامه ایرانی - تاریخ و نقد
موضوع: داستان‌های فارسی - تاریخ و نقد
موضوع: Persian fiction - History and criticism

ده‌بندی کنگره: PIR۳۹۹۳

ده‌بندی دیویی: ۳۹۸/۲۰۹۵۵

شماره کتابخانه ملی: ۸۴۷۶۵۳۲

اطلاعات رکورد کتابخانه‌ای: فیبا

کد پیگیری: ۸۴۷۶۳۷۱

عنوان: تبیین انواع ادبی در ادبیات مکتبخانه‌ای ایران (با تکیه بر روشی نظام‌مند)

نویسنده: صائمه خراسانی

ناشر: امید مجد

نوبت چاپ: اول / تابستان ۱۴۰۰

تیراژ: صد نسخه

چاپخانه و صحافی: دیجیتال نشاط

صفحه‌بندی: عباس پورقاسمی

قیمت: پنجاه هزار تومان

شابک: ۵-۳-۹۷۵۶۹-۹۷۸-۶۲۲-۹۷۸

مقدمه ناشر

روایت‌های ملی قرن‌ها بلکه هزاره‌ها است که سینه‌به‌سینه بوسیله مردم نقل شده و از سلف به خلف انتقال یافته است. بدیهی است که پربرترین بخش فرهنگ مردم را ادبیات عامه یا همان ادبیات شفاهی تشکیل می‌دهد. این داستانها نسل به نسل به ما رسیده و برای سالیان متمادی از زبان مادربرگها بر گوش و روان کودکان جاری شده و درنهایت به شکلگیری خلق‌و‌خو، شخصیت و زیربنای فکری آنها منتهی شده است. یکی از راه‌های دسترسی به ادبیات عامه در ایران، ادبیات مکتبخانه‌ای است که بر مبنای ادبیات شفاهی بوده، بصورت مکتوب درآمده و در مکتبخانه‌های قدیم به محصلان آموزش داده می‌شده است. در حقیقت مکتبخانه به مثابه یکی از حلقه‌های آموزش و پرورش در ایران، موجب شکلگیری ادبیات مکتبخانه‌ای گشته است که بدون شناخت متون آن، نگاشتن تاریخ ادبیات ایران کاری عبث است.

دکتر سائمه خراسانی در اثر حاضر، آن دسته از داستانهای شفاهی را که بصورت مکتوب درآمده است و به اصطلاح ادبیات مکتبخانه‌ای نامیده میشود، از منظر ویژگیهای انواع ادبی مورد بررسی قرار داده و نوع ادبی آنها را تعیین کرده است. با توجه به اینکه فرهنگ، هنر و ادبیات عامه، از جمله غنیترین گنجینه‌های تمدن بشری است، و با درنظر گرفتن اهمیت پژوهش در «ژانر» یا همان «نوع ادبی» در سالهای اخیر، این اثر میتواند در شناخت ادبیات عامه، بویژه در دوران معاصر، گامی مؤثر باشد. مسئله اصلی مؤلف ابتدا تعیین و تشخیص محتوای ادبیات مکتبخانه‌ای با به کارگیری ابزاری بنام نوع ادبی، و سپس یافتن و استفاده از روش تعیین نوع ادبی متناسب با ادبیات ایران بوده است. گرچه در دهه‌های گذشته، پژوهشهای درخوری در زمینه ادبیات عامه ایران صورت گرفته، لیکن کمتر به بررسی نظری در اینگونه آثار پرداخته شده است. امید است نشر این اثر، خلأ پژوهشی مذکور را مرتفع نماید.

فهرست

۱۳	 مقدمه
۲۳	 فصل اول: مروری بر ادبیات موضوع
۲۳	 بررسی نظریه‌های پیرامون موضوع
۳۶	 نوع ادبی تعلیمی:
۴۱	 چارچوب نظری
۴۷	 فصل دوم: تجزیه و تحلیل داده‌ها
۴۷	 تجزیه و تحلیل داده‌ها
۴۸	 متغیر محتوا و مضمون
۴۸	 زیر عامل قهرمانی
۴۹	 زیر عامل پهلوانی
۴۹	 زیر عامل عیاری
۴۹	 زیر عامل عاشقانه
۵۰	 زیر عامل عارفانه
۵۰	 زیر عامل مرثیه
۵۰	 زیر عامل شکوائیه
۵۰	 زیر عامل فراقنامه
۵۰	 زیر عامل حبسیه
۵۰	 زیر عامل مفاخره
۵۰	 زیر عامل مناظره
۵۰	 زیر عامل شهر آشوب
۵۱	 زیر عامل هجو و هزل
۵۱	 زیر عامل طنز
۵۱	 زیر عامل مدح و ستایش
۵۱	 زیر عامل مناجاتنامه (و توبتنامه)
۵۱	 زیر عامل ساقینامه و مغنینامه
۵۱	 زیر عامل وعظ
۵۱	 زیر عامل عبرت
۵۱	 زیر عامل حکمت

۵۱	زیر عامل معما و چیستان
۵۲	زیر عامل ذکر معجزات و خرق عادات
۵۳	زیر عامل تمثیل
۵۳	زیر عامل وصفی
۵۲	زیر عامل پند و اندرز
۵۲	زیر عامل چاووشنامه
۵۳	زیر عامل اساطیری
۵۳	زیر عامل سحر و جادو
۵۳	زیر عامل افسانه پریان
۵۴	متغیر لحن
۵۶	عنصر هیجان
۵۶	عنصر احساس
۵۷	عنصر منطق
۵۸	متغیر شیوه ارائه
۵۹	شیوه روایی
۶۰	شیوه ارائه خطابی
۶۱	شیوه ارائه خویشگویی
۶۱	تعیین وجه غالب
۶۲	نتیجه محتوایی (تعیین نوع ادبی داستانها):
۶۲	توبه نصوح
۶۶	توبنامه و مناجاتنامه
۶۸	جام و قلیان
۷۰	جولونبور
۷۱	حکایت {پادشاه و موی سفید}
۷۱	حکایت {شاهزاده لال}
۷۱	حکایت {پادشاه و عاقبت ظلم}
۷۲	حکایت {پادشاه و مرغ عجیب}
۷۲	{دنیای بی وفا}
۷۴	چاووشنامه
۷۵	چاووشنامه کربلای معلّا
۷۵	اشعار ذیل منسوب است به ناصر الدین شاه طاب ثراه
۷۶	حدیث شریف کسا و پنج تن آل عبا
۷۹	حسنین علیهم السلام
۸۳	حیدر بیگ

۸۸	 خاله سوسکه
۹۱	 خاله قورباغه
۹۶	 خضر و الیاس و حضرت امیر المؤمنین
۱۰۰	 خلعت بخشیدن بهلول
۱۰۳	 دریدن شیر پرده، حمید بن مهران
۱۰۶	 رباعیات بابا طاهر
۱۰۸	 رستم نامه
۱۱۵	 سلطان جمجمه
۱۱۶	 تجزیه و تحلیل:
۱۱۷	 شش ترجیع بند مشدیان
۱۱۹	 شکر طعام
۱۲۰	 حکایت [حضرت موسی و عاشق عریان]
۱۲۰	 حکایت [قبض روح حضرت موسی و دیدن کرم در سنگ]
۱۲۱	 حکایت [عابد و آرزوی چراندن خر خدا]
۱۲۲	 حکایت [حضرت موسی و عابد ممسک]
۱۲۴	 شیخ ابوالپشم
۱۲۶	 شیخ صنعان و دختر ترسا
۱۳۰	 شیر و شکر
۱۳۳	 ضامن آهو
۱۳۶	 عاشق شدن دختر مصری به جناب علی اکبر (ع)
۱۳۹	 عاق والدین
۱۴۲	 عروسی تاجماه
۱۴۵	 عروسی رفتن فاطمه زهرا (س)
۱۴۸	 عروسی کردن بهلول
۱۵۰	 عروسی کردن پیرزن نود ساله
۱۵۱	 حکایت [عابد ناصبور]
۱۵۲	 گرگ و روباه
۱۵۳	 بررسی از نظر محتوا و مضمون
۱۵۴	 بررسی از نظر شیوه ارائه
۱۵۴	 مرد ساده دل که خر خرید (حمار خانه)
۱۵۶	 مرد لر و رندان
۱۵۸	 مرد شکاک و زن شدن او
۱۶۰	 معراجنامه
۱۶۲	 مناجات پیرمرد خارکش

۱۶۵.....	منظومهٔ سماور.....
۱۶۷.....	موسی (ع) و سنگتراش.....
۱۶۷.....	در بیان مهمان کردن شبان خدای را.....
۱۶۸.....	حکایت پیر گیر و پیغام دادن به موسی.....
۱۷۰.....	مو و میش.....
۱۷۴.....	موش و گریهٔ عبید زاکانی.....
۱۷۶.....	موش و گریهٔ مخمس ادیب.....
۱۷۷.....	موش و گربه مخمس اسماعیل چرکچی.....
۱۷۸.....	نان و پنیر.....
۱۷۹.....	حکایت عابدی که به سبب ضعف عقل ترقی نداشت.....
۱۷۹.....	فی العقل.....
۱۸۰.....	فی العلم و حده.....
۱۸۱.....	تمثیل.....
۱۸۱.....	خاتمه فی المناجات.....
۱۸۳.....	نان و حلوا.....
۱۸۶.....	نان و سرکه.....
۱۸۷.....	از نظر محتوا و مضمون.....
۱۸۹.....	نصایح الاطفال مشهور به شنگول و منگول.....
۱۹۱.....	نصایح الحکما.....
۱۹۲.....	پشنو اما باور نکن.....
۱۹۲.....	تجزیه و تحلیل داستان مرد حاجی و حمال.....
۱۹۳.....	بهرام و گل اندام.....
۱۹۷.....	جبرئیل جولا.....
۱۹۹.....	جواهر العقول/ موش و گربه.....
۲۰۱.....	چهار درویش.....
۲۰۷.....	چهل طوطی (طوطی نامه).....
۲۰۸.....	حکایت کشته شدن باز دولت به دست پادشاه.....
۲۰۹.....	حکایت شاهزادهٔ آواره.....
۲۰۹.....	حکایت دختر و پسر عمویش و ناخدا و دو پادشاه.....
۲۱۱.....	حسین کرد شبستری.....
۲۱۵.....	خاورنامه.....
۲۲۰.....	خاور و باختر.....
۲۲۴.....	خسرو دیوزاد.....
۲۲۶.....	دزد و قاضی.....

مقدمه

امروزه دیگر مدتهاست به اثبات رسیده که یکی از قدیمیترین و محبوبترین گونه ادبی مورد علاقه تمام سنین، در میان مردم و تمام طایفه‌ها و ملت‌ها، افسانه و داستان در اشکال مختلف آن است. از دیرباز نیز تقریباً همیشه، شروع ادبیات مکتوب اعم از شعر، قصه، نمایشنامه و... در تمام کشورها از بازنویسی، بازپردازی، باز آفرینی یا اقتباس و الهام‌گیری، از ادبیات عامیانه بوده که افسانه‌ها و داستانها بخش قابل توجهی از آن را تشکیل میداده است. عده ای نیز صرفاً به گودآوری و ثبت و ضبط این افسانه‌ها، به قصد بهره‌وری از آنها به همان شکل و یا حفظ آنها در دستبرد زمان و فراموشی ایام پرداخته‌اند. (رهگذر، ۱۳۷۲: ۱۱).

میتوان گفت دستمایه بسیاری از آثار ماندنی در عرصه فرهنگ و ادب هر سرزمینی، ادب شفاهی و عامیانه آن سرزمین است. فرهنگ، هنر، زبان و ادبیات عامه مردم ایران نیز از جمله غنیترین گنجینه‌های تمدن بشری است که برخی از آنها هنوز هم بصورت مکتوب در نیامده است. کشور ما ایران با یک تاریخ چند هزار ساله صاحب یکی از غنیترین منابع ادبیات عامیانه و افسانه میباشد و این ادبیات و این داستانها طی صدها سال بصورت شفاهی و سینه به سینه از نسلی به نسلی دیگر منتقل شده و گرچه در هر روایت تغییراتی را بخود دیده است ولی بنمایه‌های اصلی آنها محفوظ مانده است. در سده‌های اخیر نوعی از آموزش و پرورش در ایران شکل یافته بود که به آن مکتبخانه میگفتند بسیاری از آثار شفاهی ایران، توسط مدرسان این مدارس جمع آوری و مکتوب شده و به محصلان آموزش داده میشد. از اینرو این مکتوبات که گنجینه مهمی از ادبیات عامه است میتواند مرجع موثق و قابل اطمینانی برای محققانی که زمینه مطالعات خود را بر پایه ادبیات عامه قرار داده‌اند محسوب شود.

از سوی دیگر امروزه مطالعات در حوزه ژانر به یکی از زمینه‌های اصلی تحقیقات ادبی جهان تبدیل شده، از افلاطون (۳۴۷-۴۲۷ ق.م)، ارسطو (۳۲۲-۳۸۴ ق.م)، هوراس (۸-۶۵ ق.م) و دیگر نویسندگان یونانی و رومی تا نظریه‌پردازان دوره رنسانس، نوکلاسیکها،

رمانتیکها، داروینیستها، نوارسطویان، فرمالیستها، ساختارگرایان، ساختارشکنان و دیگر نظریه‌پردازان ادبی مدرن، در تاریخی حدوداً دو هزار و چهارصد ساله، نظریاتی مختلف و گاهی متناقض دربارهٔ نوع و انواع ادبی بیان کرده‌اند. و موافقان و مخالفان زیادی در این عرصه قلم زده‌اند. حتی منتقدانی ظهور کرده‌اند که دیگر به اصلاح و تغییر در اصول ژانری بسنده نمیکنند و اساساً با موجودیت چیزی بنام ژانر مخالفت میکنند؛ بندتو کروچه آن را بی‌فایده و نقض غرض ادبیات معرفی میکند و موریس بلانشو میگوید: «ژانر هیچ ربطی به ادبیات و آثار ادبی ندارد» (زرقانی و قربان صباغ، ۱۳۹۵: ۴). اما امروزه نظریه ژانر که به عقیدهٔ برخی محققان، شاید مسئله آفرینترین نظریه ادبی مدرن بوده باشد (زرقانی و قربان صباغ، به نقل از: DUFF, 2000, 1)، جایگاه خود را یافته و نه تنها در ادبیات، بلکه در هنرهای دیگر مانند نقاشی، موسیقی و سینما، بلکه در تعلیم و تربیت، علوم سیاسی، مطالعات تاریخی و مذهبی، مطالعات زنان، مطالعات تطبیقی و مطالعات فرهنگی نیز مورد توجه است. (زرقانی و قربان صباغ، ۱۶)

با عنایت به موارد فوق، در این پژوهش سعی بر آن است که آن دسته از داستانهای شفاهی که بصورت مکتوب درآمده است و اصطلاحاً ادبیات مکتبخانه‌ای نامیده میشود از منظر ویژگیهای انواع ادبی مورد بررسی قرار گرفته و نوع ادبی آن تعیین گردد. اساس این پژوهش هفتاد داستان شفاهی است که در کتاب سه جلدی آقای دکتر حسن ذوالفقاری تحت عنوان ادبیات مکتبخانه‌ای گردآوری شده است و روش تعیین نوع ادبی نیز روشی است که با استفاده از نظریات پیشین، در این پژوهش تدوین و توسعه یافته و پیشنهاد گردیده است. گزارش این پژوهش در پنج فصل تنظیم شده است

- فصل اول در مورد کلیات تحقیق شامل چرایی پرداختن به موضوع ادبیات عامه و بطور خاصتر ادبیات مکتبخانه‌ای و نوع ادبی و اهداف تحقیق است

- فصل دوم به ادبیات موضوع پرداخته و خلاصه‌ای از تحقیقات صورت گرفته در خصوص نظریه‌های موجود در مورد ادبیات عامیانه، قصه‌های عامیانه و ویژگیهای آن، ادبیات مکتبخانه‌ای، نوع ادبی و تعریف انواع ادبی تعلیمی، حماسی و غنایی ارائه شده است همچنین ضمن اشاره به تحقیقات صورت گرفته قبلی در مورد موضوع، مباحث بنیادی و پیش فرضهای اصلی آن نیز بیان شده است.

- فصل سوم به روش تحقیق، فرآیند آن، دامنه و جامعه آماری تحقیق، ابزار و روش گردآوری اطلاعات و سرانجام روش تجزیه و تحلیل پرداخته است.